

מו"ר הרב יוסף כרמל שליט"א

ראש כולל 'ארץ חמדה'

חוק וצחוק

הבשורה על הולדת יצחק חרוטה בתודעתנו יחד עם תחילת פרשת וירא והופעתם של שלושת המלאכים בביתו של אברהם. וזו לשון הכתוב (בראשית יח, א-ט):

וַיֵּרָא אֵלָיו ד' בְּאֵלֵי מַמְרָא וְהוּא יֹשֵׁב פֶּתַח הָאֵהָל כְּחֵם הַיּוֹם: וַיֵּשֶׁא עֵינָיו וַיֵּרָא וְהִנֵּה שְׁלֹשָׁה אַנְשִׁים נֹצְבִים עָלָיו וַיֵּרָא וַיִּרְץ לִקְרֹאתָם מִפֶּתַח הָאֵהָל וַיִּשְׁתַּחוּ אַרְצָה... וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו אֵיךְ שָׂרָה אֲשֶׁתְּךָ וַיֹּאמֶר הִנֵּה בְּאֵהָל: וַיֹּאמֶר שׁוּב אֲשׁוּב אֵלֶיךָ כָּעֵת תִּיָּה וְהִנֵּה בֵן לְשָׂרָה אֲשֶׁתְּךָ וְשָׂרָה שֹׂמֵעַת פֶּתַח הָאֵהָל וְהוּא אֲחֵרָיו: וְאַבְרָהָם וְשָׂרָה זְקֵנִים בָּאִים בְּיָמֵם תְּדַל לְהִיּוֹת לְשָׂרָה אַרְחַ פְּנֵי שָׂרָה: וַתִּצְחַק שָׂרָה בְּקִרְבָּהּ לֵאמֹר אַחֲרֵי בְלִתִּי הִיְתָה לִי עֵדֻנָּה וְאֵדֻנִי זָקֵן: וַיֹּאמֶר ד' אֵל אַבְרָהָם לְמַעַן זֶה צִחַקְהָ שָׂרָה לֵאמֹר הַאֵף אֲמַנָּם אֵלֶּךָ וְאַנִּי זְקֵנָתִי: הֲיִפְלֵא מִד' דְּבַר לְמוֹעֵד אֲשׁוּב אֵלֶיךָ כָּעֵת תִּיָּה וּלְשָׂרָה בֵּן: וַתִּכְחַשׁ שָׂרָה לֵאמֹר לֹא צִחַקְתִּי כִּי יֵרָאָה וַיֹּאמֶר לֹא כִּי צִחַקְתָּ:

רבותינו נתקשו בפרשה זו כמה קשיים עקרוניים. אולי הקשה מביניהם הוא כיצד 'כיחשה' שרה אמנו, ומה פשר ההתנצלות "כי יראה". קושי זה מתמיר כאשר אנו משווים את הפסוקים הללו לפסוקים בפרק הקודם, שם מופיע צחוקו של אברהם – צחוק שאין כלפיו כלל תגובה אלקית. וזו לשון הכתוב (שם, יז):

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֵל אַבְרָהָם שְׂרִי אֲשֶׁתְּךָ לֹא תִקְרָא אֶת שְׁמִי שְׂרִי כִּי שָׂרָה שְׁמִי: וַיִּבְרַכְתִּי אֹתָהּ וְגַם נָתַתִּי מִמֶּנָּה לָךְ בֵּן וַיִּבְרַכְתִּיהָ וְהִיְתָה לְגוֹיִם מְלִכֵי עַמִּים מִמֶּנָּה יְהִיוּ: וַיִּפֹּל אַבְרָהָם עַל פָּנָיו וַיִּצְחַק וַיֹּאמֶר בְּלִבִּי הֲלִבֵּן מֵאָה שָׁנָה יוֹלֵד וְאִם שָׂרָה הִבִּית תִּשְׁעִים שָׁנָה תֵּלֵד:

הצחוק בוודאי משמעותי ביותר בעניין זה, שהרי הדרך הנולד נקרא בסופו של דבר על שמו, כמו שכתוב (שם, כא):

וְד' פָקַד אֶת שָׂרָה כַּאֲשֶׁר אָמַר וַיַּעַשׂ ד' לְשָׂרָה כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר: וַתֵּהָר וַתֵּלֵד שָׂרָה לְאַבְרָהָם בֵּן לְזִקְנָיו לְמוֹעֵד אֲשֶׁר דִּבֶּר אֹתוֹ אֱלֹהִים: וַיִּקְרָא אַבְרָהָם אֶת שֵׁם בְּנוֹ הַנּוֹלֵד לוֹ אֲשֶׁר יָלְדָה לוֹ שָׂרָה יִצְחָק: וַיִּמַּל אַבְרָהָם אֶת יִצְחָק בְּנוֹ בֵּן שְׁמֹנֶת יָמִים כַּאֲשֶׁר צִוָּה אֹתוֹ אֱלֹהִים: וְאַבְרָהָם בֵּן מֵאֹת שָׁנָה בְּהוֹלֵד לוֹ אֶת יִצְחָק בְּנוֹ: וַתֹּאמֶר שָׂרָה צָחַק עֲשָׂה לִי אֱלֹהִים כָּל הַשְּׂמֵעַ יִצְחָק לִי: וַתֹּאמֶר מִי מִלֵּל לְאַבְרָהָם הַיְנִיקָה בָּנִים שָׂרָה כִּי יֵלְדֵתִי בֵּן לְזִקְנָיו:

אם היה פן שלילי בצחוק, ותירוצה של שרה לא התקבל, מדוע יש להנציחו?

גם הניסיונות להבדיל בין צחוקו של אברהם לצחוקה של שרה¹ לא יעלו תשובה לקשיים שהעלינו. ראשית, קשה מאוד להסביר ביטוי המופיע בדרך שונה באותו עניין. שנית, סוף סוף יצחק נקרא גם על שם הצחוק של שרה – ולא רק של אברהם (בראשית כא, ו). ננסה להציע פתרון, מתוך מבט כולל על הפרשיות העוסקות בנושא זה.

בשורת הולדתו של יצחק מופיעה פעמיים: הראשונה בפרק יז, שם נמצאת הפתיחה לכל העניין בפסוק המקביל לפסוק הפותח את פרשת וירא:

וַיְהִי אַבְרָם בֶּן תְּשָׁעִים שָׁנָה וַתְּשַׁע שָׁנִים וַיְרֵא ד' אֶל אַבְרָם וַיֹּאמֶר אֵלָיו אֲנִי אֵל שְׂדֵי הַתְּהַלְךְ לְפָנַי וְהָיָה תְּמִים: וְאַתָּה בְּרִיתִי בֵּינִי וּבֵינֶךָ וְאַרְבָּה אוֹתָךְ בְּמֵאד מְאֹד:

כמה מאפיינים יש לפתיחה זו:

1. ההתגלות היא בשם הויה – מידת הרחמים.
 2. הדרישה היא לעבוד את ד' בתמימות.
 3. שמירת הברית (שמשמעותה הליכה בתמימות) תגרוור בעקבותיה את ברכת הזרע.
- עדיין אין כאן הבטחה לזרע בר קיימא שיבוא דווקא משרה. מיד אחר-כך נופל אברהם על פניו והקב"ה מתגלה אליו בשנית:

וַיִּפֹּל אַבְרָם עַל פָּנָיו וַיְדַבֵּר אִתּוֹ אֱלֹהִים לֵאמֹר: אֲנִי הִנֵּה בְרִיתִי אִתָּךְ וְהָיִיתָ לְאָב הַמּוֹן גּוֹיִם: וְלֹא יִקְרָא עוֹד אֶת שְׁמֶךָ אַבְרָם וְהָיָה שְׁמֶךָ אַבְרָהָם כִּי אַב הַמּוֹן גּוֹיִם נִתְמַיֵּד: וְהִפְרַתִּי אִתָּךְ בְּמֵאד מְאֹד וּנְתַמִּיךָ לְגוֹיִם וּמְלָכִים מִמֶּךָ יֵצְאוּ: וְהִקְמַתִּי אֶת בְּרִיתִי בֵּינִי וּבֵינֶךָ וּבֵין וְרַעְךָ אַחֲרָיִךְ לְדֹרֹתֶם לְבְרִית עוֹלָם לְהִיּוֹת לְךָ לְאֱלֹהִים וְלִרְעֵךָ אַחֲרָיִךְ: וְנִתְמִי לְךָ וְלִרְעֵךָ אַחֲרָיִךְ אֶת אֶרֶץ מִגְרִיךָ אֶת כָּל אֶרֶץ כְּנָעַן לְאַחֲזוֹת עוֹלָם וְהָיִיתִי לָהֶם לְאֱלֹהִים: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל אַבְרָהָם וְאַתָּה אֶת בְּרִיתִי תִשְׁמֹר אַתָּה וְרַעְךָ אַחֲרָיִךְ לְדֹרֹתֶם: זֹאת בְּרִיתִי אֲשֶׁר תִּשְׁמְרוּ בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם וּבֵין וְרַעְךָ אַחֲרָיִךְ הַמּוֹל לָכֶם כָּל זָכָר: וּנְמַלְתֶּם אֶת בְּשָׂר עַרְלֹתְכֶם וְהָיָה לְאוֹת בְּרִית בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם: וּבֵין שְׁמֹנֶת יָמִים יְמוֹל לָכֶם כָּל זָכָר לְדֹרֹתֵיכֶם יְלִיד בֵּית וּמִקְנֵת כָּסֶף מִפֶּלֶן כֶּן גָּכָר אֲשֶׁר לֹא מְזֻרָעָה הוּא: הַמּוֹל יְמוֹל יְלִיד בֵּיתְךָ וּמִקְנֵת כָּסֶף וְהָיְתָה בְּרִיתִי בְּבִשְׂרֹכֶם לְבְרִית עוֹלָם: וְעָרַל זָכָר אֲשֶׁר לֹא יְמוֹל אֶת בְּשָׂר עַרְלָתוֹ וּנְכַרְתָּה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא מֵעַמִּיךָ אֶת בְּרִיתִי הַפֶּר:

מאפייניה של התגלות זו:

1. ההתגלות היא בשם אלקים – מידת הדין.

¹ עיין כדוגמה בתרגומו השונה של האונקלוס לבראשית יז, יז, לעומת תרגומו לבראשית יח, יב.

2. הברית היא ברית המילה (לכאורה, כנגד המגמה של "היה תמים", שהרי משמעותה הגופנית היא פגיעה בתמימות-בשלמות).
3. קיום מצוות המילה יגרור אחריו את ברכת הזרע.
4. שמו של אברם שונה לאברהם.

גם כאן עדיין אין הבטחה לזרע דווקא משרה. אך בפרשייה הבאה² זוכה אברהם להתגלות נוספת:

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל אַבְרָהָם שְׂרִי אֲשַׁתְּךָ לֹא תִקְרָא אֵת שְׁמָהּ שְׂרִי כִּי שְׂרָה שְׁמָהּ:
 וּבְרַכְתִּי אֹתָהּ וְגַם נָתַתִּי מִמֶּנָּה לְךָ בֵּן וּבְרַכְתִּיהָ וְהִיְתָה לְגוֹיִם מְלֹכֵי עַמִּים מִמֶּנָּה
 יִהְיוּ: וַיִּפֹּל אַבְרָהָם עַל פָּנָיו וַיִּצְחַק וַיֹּאמֶר בְּלִבִּי הֲלֹכֵן מֵאַה שְׂנָה יוֹלֵד וְאִם שְׂרָה
 הִבֵּת תִּשְׁעִים שְׁנָה תֵלֵד: וַיֹּאמֶר אַבְרָהָם אֶל הָאֱלֹהִים לֹא יִשְׁמְעָאֵל יְחִיָּה לְפָנֶיךָ:
 וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֲכַל שְׂרָה אֲשַׁתְּךָ יִלְדֶת לְךָ בֵּן וְקָרָאתָ אֵת שְׁמוֹ יִצְחָק וְהִקְמַתִּי אֶת
 בְּרִיתִי אִתּוֹ לְבְרִית עוֹלָם לְזַרְעוֹ אַחֲרָיו: וְלִישְׁמְעָאֵל שְׁמַעְתִּיךָ הִנֵּה בְרַכְתִּי אֹתוֹ
 וְהִפְרִיתִי אֹתוֹ וְהִרְבִּיתִי אֹתוֹ בְּמָאֵד מְאֹד שְׁנַיִם עָשָׂר נְשִׂאִים יוֹלִיד וְנִתְתָּיו לְגוֹי
 גָּדוֹל: וְאֵת בְּרִיתִי אֶקִּים אֵת יִצְחָק אֲשֶׁר תֵּלֵד לְךָ שְׂרָה לְמוֹעֵד הַזֶּה בְּשָׁנָה הָאַחֲרִית:
 וַיִּכַּל לְדַבֵּר אֹתוֹ וַיַּעַל אֱלֹהִים מֵעַל אַבְרָהָם:

מאפייניה של התגלות זו:

1. התגלות בשם אלקים – מידת הדין³.
2. שרה תזכה לבן.
3. הברית עם אברהם תתמש באמצעות זרעו משרה.
4. שמה של שרי שונה לשרה.

לאחר קיומה של מצוות המילה מתגלה הקב"ה שוב לאברהם בתחילת פרשת וירא (בראשית יח, א):

וַיֵּרָא אֵלָיו יְקֹנֶק בְּאַלְנֵי מְמָרָא וְהוּא יֹשֵׁב פֶּתַח הָאֵהָל כְּחֵם הַיּוֹם:

מאפייניה של התגלות זו הם:

1. התגלות בשם הויה – מידת הרחמים⁴.

² שהרי בסוף פסוק יד מסתיימת הפרשייה הקודמת.

³ הדבר מודגש גם בפסוק החותם את סדרת ההתגלויות – פסוק כב.

2. הבטחה לבן דווקא משרה.

כדי להבין את השתלשלות הדברים, נקדים הקדמה קצרה. ישנן שתי דרכים בעבודת ד': הדרך הראשונה (דברים יח, יג) דוגלת בשיטה:

תמים תהיה עם ד' אלהיך:

ההולך בשיטה זו "אין לו חלק בנסתרות". לא זו בלבד שאין לו חלק בנסתרות האסורות על-פי דין – אותן נסתרות שבהן עוסקת התורה באותה פרישה (שם ט-ב):

פי אַתָּה בָּא אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ד' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ לֹא תִלְמַד לַעֲשׂוֹת כְּתוֹעֲבַת הַגּוֹיִם
הֵהָם: לֹא יִמָּצֵא בְךָ מַעֲבִיר בְּנוֹ וּבִתּוֹ בְּאֵשׁ קֶסֶם קְסָמִים מְעוֹנָן וּמְנַחֵשׁ וּמְכַשֵּׁף:
וְחָבֵר חֶבֶר וְשֹׂאֵל אוֹב וְיִדְעֵנִי וְדָרַשׁ אֶל הַמֵּתִים: פִּי תוֹעֲבַת ד' כָּל עֲשֵׂה אֵלֶּה וּבְגִלְל
הַתּוֹעֲבַת הָאֵלֶּה ד' אֱלֹהֶיךָ מוֹרִישׁ אוֹתָם מִפְּנֵיךְ:

אלא גם בנסתרות המותרות אין לו עסק. שיטה זו איננה מנסה להבין כיצד הקב"ה מנהל את עולמו, כיצד מנהיג 'רוכב הכרובים' את המרכבה, ומהם חוקי הבריאה הנסתרים, שידיעתם מעניקה יתרון ליודעם. החוק היחיד שבו רשאי ההולך בשיטה זו לעסוק הוא חוק הטבע – בגמטריא "אלקים". וזוהי ההדרכה הראשונה שקיבל אברהם בנושא זה (בראשית יז, א):

וַיְהִי אַבְרָם בֶּן תְּשָׁעִים שָׁנָה וַתְּשַׁע שָׁנִים וַיֵּרָא ד' אֶל אַבְרָם וַיֹּאמֶר אֵלָיו אֲנִי אֵל
שְׂדֵי הַתְּהֵלֶךְ לְפָנֶי וְהִנֵּה תָמִים:

הוויתור על העסק בנסתרות הוא המקנה את היתרון של הנהגה בשם הויה, במידת הרחמים.

הדרך השנייה דוגלת בשיטה של דרישה מותרת בנסתרות, תוך שמירה על המגבלות ההלכתיות והמחשבתיות הנדרשות. העוסק בנושאים אלה חייב לנהוג פרישות וקדושה בהליכות חייו, אבל שומעי לקחו יכולים ליהנות מפירותיה גם אם הם עצמם אינם במדרגה שכזו. מידת הדין שולטת בתחום זה, ועל כן נדרשת בה זהירות מרבית⁵. הנכונות ללכת במידת הדין מקנה לראויים לה את היתרון של חזון והבנה גם בעתידות.

הקב"ה מבשר לאברהם על הולדת יצחק פעמיים: בפעם הראשונה בפרק יז, שם ההבטחה היא על-פי מידת הדין, על-פי החוק האלקי. ההתגלות בפעם הזו היא בשם אלקים. הבטחה זו סותרת את עצמה, שהרי לא ייתכן על-פי חוקי הטבע שבן מאה שנה יוליד ובת תשעים שנה תלד. צחוקו של אברהם על היציאה מן החוק הריהו לגיטימי; זו אולי משמעותו של כל צחוק:

⁴ הדבר מודגש גם בפסוקי הסיום של העניין, פסוקים יג ויד. גם כל עניין השמדת סדום ובנותיה הוא במידת הרחמים (עיי"ש עד בראשית יט, כט), ואכמ"ל.

⁵ ייתכן שגם בתחום ההלכה נוכל לזהות שני קווים מנחים, האחד בכיוון של "כח דהיתרא עדיף" והשני בכיוון של "יקוב הדין את ההר".

“צא חוק” – על כן אין כלל ביקורת אלקית על צחוקו של אברהם. ייתכן שאברהם סיפר לשרה על התגלות זו, ובסיפורו כלל גם את צחוקו, שהתקבל בהבנה על-ידי בורא עולם.

הפעם השנייה שבה התבשר אברהם על הולדת יצחק נמצאת בפרק יח, בתחילת פרשת וירא. שם ההבטחה היא במידת הרחמים וההתגלות היא בשם הויה. כאשר מדובר על הבטחה מסוג זה, אין מקום לצחוק – שהרי כל כולה באה ממצייאות של חסד ורחמים. ההתגלות היא לאברהם ולא לשרה. שרה שומעת רק את המלאכים, כדרך אגב (בראשית יח, ט): “וַיִּשְׂרָה שְׂמֵעַת פֶּתַח הָאֵהָל וְהוּא אֶתְרִיו”. לכן היא ממשיכה את צחוקו של אברהם, מבלי להבחין בהבדל הרוחני המשמעותי בין שתי ההתגלויות. לפי זה יוסברו דבריה של שרה – לא כהכחשת המציאות של הצחוק, אלא כהסבר למה שגרם אותו: “פִּי יִרְאֶה”, במשמעות של “חשבתי שמדובר בהבטחה על-פי מידת הדין”⁶.

כאשר מתבוננים בפסוקים המתארים את הולדת יצחק (בראשית כא א-ב), החילוק בין הבשורה לאברהם במידת הדין לבין הבשורה על פקידת שרה במידת הרחמים מודגש ביותר:

וְדַ' פָּקַד אֶת שָׂרָה פֶּאֶשֶׁר אָמַר וַיַּעַשׂ ד' לְשָׂרָה פֶּאֶשֶׁר דָּבַר: וַתֵּהָר וַתֵּלֵד שָׂרָה לְאַבְרָהָם בֶּן לְזָקְנָיו לְמוֹעֵד אֲשֶׁר דָּבַר אֱלֹהִים:

עכשיו הגיע הזמן להודיע לכול כי אין כל בעיה בצחוקה של שרה – גם הוא היה רק על הבשורה במידת הדין. לכן חוזרת התורה ומדגישה: אברהם קרא לבנו יצחק, בהנהגה אלקית במידת הדין (שם ג-ה):

וַיִּקְרָא אַבְרָהָם אֶת שְׁם בְּנוֹ הַנּוֹלָד לוֹ אֲשֶׁר יָלְדָהּ לוֹ שָׂרָה יִצְחָק: וַיִּמַּל אַבְרָהָם אֶת יִצְחָק בְּנוֹ בֶּן שְׁמֹנֶת יָמִים פֶּאֶשֶׁר צָוָה אֱלֹהִים: וְאַבְרָהָם בֶּן מֵאָת שָׁנָה בְּהוֹלֵד לוֹ אֶת יִצְחָק בְּנוֹ:

שרה גם היא מסבירה שוב: יצחק נקרא כך בגלל הצחוק מתוך הקשר להנהגה במידת הדין (שם ו-ז):

וַתֹּאמֶר שָׂרָה צָחַק עָשָׂה לִי אֱלֹהִים כֹּל הַשְּׂמֵעַ יִצְחָק לִי: וַתֹּאמֶר מִי מֵלֵל לְאַבְרָהָם הַיְנִיקָה בָּנִים שָׂרָה כִּי יָלְדָתִי בֶן לְזָקְנָיו:

וממילא אין כל בעיה לקרוא ליצחק על שם הצחוק של אביו ואמו.

בשולי הדברים נוסף ונסביר עוד עניין; הפתיחה לכל הפרשיות הנ"ל היא הציווי בשם הויה, במידת הרחמים (בראשית יז א-ב):

וַיְהִי אַבְרָם בֶּן תִּשְׁעִים שָׁנָה וַתֵּשֶׁע שָׁנִים וַיֵּרָא ד' אֶל אַבְרָם וַיֹּאמֶר אֵלָיו אָנֹכִי אֵל שְׂדֵי הַתְּהֵלֶךְ לְפָנַי וְהָיָה תָמִים: וְאַתָּנָה בְּרִיתִי בֵּינִי וּבֵינֶךָ וְאַרְכָּה אוֹתְךָ בְּמֵאֵד מְאֹד:

⁶ לפי זה צריך להסביר שהמילים האחרונות בפסוק הן מילותיו של אברהם, ועיי"ש במפרשים.

השלמות-תמימות⁷ תושג לפי זה בעבודת ד' ללא חקירות בנסתרות. עבודה בדרך זו היא שתבטיח את קיום הברית וההבטחה לריבוי הזרע.

הציווי הבא הוא מצוות המילה, שכאמור לעיל ניתן בשם אלקים, במידת הדין, וכל עניינה של מצווה זו קשור לדם ולדין (בראשית יז, ג-ז):

וַיִּפֹּל אֲבָרָם עַל פְּנֵיו וַיְדַבֵּר אֶתֹּ אֱלֹהִים לֵאמֹר: אֲנִי הִנֵּה בְרִיתִי אִתְּךָ וְהָיִיתָ לְאָב
הַמּוֹן גּוֹיִם... וְהִקְמַתִּי אֶת בְּרִיתִי בֵּינִי וּבֵינְךָ וּבֵין זַרְעֲךָ אֲחֵרֶיךָ לְדֹרֹתָם לְבְרִית עוֹלָם
לְהַיּוֹת לְךָ לְאֱלֹהִים וְלִזְרַעֲךָ אֲחֵרֶיךָ: וְנָתַתִּי לְךָ וּלְזַרְעֲךָ אֲחֵרֶיךָ אֶת אֶרֶץ מִגְרֵיךָ אֶת
כָּל אֶרֶץ כְּנָעַן לְאֶחְזַת עוֹלָם וְהָיִיתִי לָהֶם לְאֱלֹהִים: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל אֲבָרָהָם וְאֵתָה
אֶת בְּרִיתִי תִשְׁמֵר אֵתָה וְזַרְעֲךָ אֲחֵרֶיךָ לְדֹרֹתָם: זֹאת בְּרִיתִי אֲשֶׁר תִּשְׁמְרוּ בֵּינִי
וּבֵינֵיכֶם וּבֵין זַרְעֲךָ אֲחֵרֶיךָ הַמּוֹל לָכֶם כָּל זָכָר:

מבחינה זו, הדרך להגיע לשלמות ולקיום ההבטחה על ריבוי הזרע היא דווקא בקיום מצוות המילה, שכביכול פוגמת בשלמות הגופנית.

השלמות האמיתית כוללת בתוכה את שתי הבחינות – שילוב נכון בין יראה ואהבה, בין דין ורחמים, ומגלה שקיום מצוות המילה הוא המביא לתמימות ולשלמות בעבודת ד' ולשעבוד כל הכוחות לרצונו, כדי לזכות בחירות האמיתית.

⁷ בלשון התורה 'תם' לעולם פירושו 'שלם' – אם במשמעות פיזית, בפסוקים העוסקים בקרבנות, ואם במשמעות רוחנית, כמו שמופיע אצל נח ויעקב וגם אצל איוב. ייתכן שניתן להסביר כך גם את מדרגתו של התם בין ארבעת הבנים שכנגדם דיברה תורה (ועיין במאמרי 'כנגד ארבעה בנים' בקובץ 'טעמה של אגדה' לזכרו של ר' ברוך דובדבני זצ"ל).